

Анатолій Пахареv

СТВОРЕННЯ І ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ ЛІВООПОЗИЦІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ПЕРШІ РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Розглядається процес формування лівої опозиції в умовах початкового періоду української державності. Зростання політичного впливу лівих партій пов'язане з гострою соціально-економічною і внутрішньою кризою, що відбувалося внаслідок парламентських та президентських виборів, коли представники лівого руху брали активну участь у політичному житті країни.

Ключові слова: лівий рух, партії комуністичного і соціалістичного спрямування, депутатська участь, парламентські фракції.

Paharev A. Formation and political participation of leftist organization in the first years of Ukrainian State independence. The process of the formation of the left opposition in circumstances of the initial period of the Ukrainian statehood is considered in our article. The increase of the impact of the left-wing parties is connected with the sharp socio-economic crises and crises of the homepolicy. It happened as a result of the Parliament and President elections when representatives of the leftist movement took active part in the political life of the country.

Key words: leftist movement, parties of the communist and socialist direction, deputy participation, parliament fractions.

Фактичне зруйнування Радянської держави в серпні 1991 р. та юридичне закріплення цього зруйнування фігурантами Біловезького домовленостей у грудні 1991 р. докорінно змінили політичну ситуацію не тільки на пострадянському просторі, а й геополітичний стан світового порядку. На території колишнього Радянського Союзу створилося 15 незалежних держав у межах союзних республік. Руйнування політичних систем та внутрішньополітичного життя в нових пострадянських країнах дуже часто відбувалося під гаслами широкої антикомуністичної пропаганди. В деяких республіках були заборонені Компартії та комуністична ідеологія. В окремих колишніх радянських республіках під впливом авторитетних лідерів Компартії перетворилися в нові національно-демократичні політичні структури, зберігши власні владні повноваження [1, с.216–311].

В Україні внутрішньополітичні процеси й перетворення проходили в умовах загальносоюзної політичної кризи серпня 1991 р., які ознаменувалися проголошенням державної незалежності і запровадженням багатопартійності в політичному житті українського суспільства [1, с.21–37, 166–215].

Українська багатопартійність як фактор внутрішньополітичного життя формувалася трьома шляхами. Перша група партій вийшла з лав Компартії України, першоосновою для яких були платформи, створені ще за період горбачовської перебудови. Друга група партій складалася з нелегальних та напівлегальних опозиційних нечисленних угруповань представників творчої інтелігенції та студентства: «Українського робітничо-селянського союзу», «Української Гельсінської групи», «Українського демократичного союзу», Українського культурологічного клубу, Українського християнсько-демократичного фронту, Українського екологічного руху «Зелений світ», об'єднання київських письменників «Рух» та ін. Повернення в країну і легалізація емігрантських політичних угруповань, згуртованих на принципах радикального націоналізму та антикомунізму, сформувало третю складову української багатопартійності [Див.: 2, с.14–158; 3, с.75–106].

30 серпня 1991 р. Верховна Рада України на чолі з її Головою Леонідом Кравчуком, вчорашнім другим секретарем ЦК КПУ і більшості депутатів, які поспішно вийшли з комуністичних лав, прийняла рішення про заборону Компартії України. Заборона КПУ

для багатьох українських громадян була не стільки несподіванкою, скільки малозрозумілою акцією, бо відомо, що за часів володарювання М. Хрущова і Л. Брежнєва, коли представники України становили до двох третин головного владного органу СРСР – Політбюро ЦК КПРС, зобіймаючи провідні державні посади держави, – республіка одержувала значні бюджетні кошти на власний розвиток науки, соціальної сфери, промисловості і економіки. На момент розвалу Радянського Союзу Україна володіла четвертою частиною радянського науково-промислового потенціалу, входила в десятку світових економік, а її промислово-економічний потенціал був рівний Франції.

Після заборони Компартії України в країні фактично не було політичних організацій лівого напрямку. Встановилося своєрідне панування націонал-демократичних та націонал-радикальних партій та рухів [2, с.144–145].

Але нові пропагандистські заходи не здатні були зупинити соціально-економічну руїну в державі. Жорстока криза безпосередньо вдарила на більшість українського населення, яке, позбавившись соціального захисту з боку держави, цілком відчуло на собі, що таке масове безробіття, багатомісячні борги зарплати і пенсій, свавілля нових власників виробництва та чиновників і т. ін. Нездатність нової влади подолати кризу викликала не просто масове обурення, а й з'явилася благодатним середовищем для розвитку й поширення лівих настроїв і переваг у суспільстві.

Уже восени 1991 р. в країні сформувалися і набули легальності дві політичні партії лівого напрямку – Соціалістична партія України (СПУ) і Селянська партія України (СелПУ), – основну кількість яких становили вчорашні члени Компартії України.

25 листопаду 1991 р. Міністерство юстиції України зареєструвало Соціалістичну партію України (реєстраційний номер 157) як політичне об'єднання, що має на меті утвердження правової держави та соціальний захист інтересів трудящих країни. Процедури реєстрації передували важливі організаційно-політичні заходи: створення оргкомітету, проведення установчих конференцій регіональних організацій та установчого з'їзду СПУ 26 жовтня 1991 р., на якому було прийнято Декларацію про створення партії, її програму та статут. Головою СПУ обрано колишнього секретаря

Київського обкому КПУ, який на момент створення нової партії був депутатом Верховної Ради і секретарем Комісії парламенту з питань агропромислового комплексу – Олександра Мороза. Соціалістична фракція ВР налічувала 27 депутатів, яку очолював Іван Чиж. Чисельність СПУ на момент її створення становила близько 30 тисяч членів. Центральні статутні органи СПУ – з'їзд, політична рада (50 чол.), президія політради (11 чол.), політвиконком, центральна контрольна комісія; керівні особи – голова партії, голова центральної контрольної комісії, члени політичної ради, секретарі політвиконкому [4, с.49; 5, с.22; 6, с.491].

СПУ прийняла власну Програму, в якій затвердила шлях до соціалістичного суспільства через народно-демократичну суспільно-політичну систему (програма-мінімум). Мета перехідного періоду – створення достатніх передумов і необхідних умов для безпосереднього переходу до формування державою трудящих соціалістичного планового господарського механізму і соціалістичної громадсько-політичної системи. Програма передбачала побудову демократичної політико-правової системи; державну владу трудящих класів; всенародне кооперування споживачів, народний контроль за суспільним виробництвом і розподілом; об'єднування трудящих у демократичні профспілки; наявність у трудящих власної політичної партії, що оволоділа теорією наукового соціалізму; розвинуту правову систему, яка забезпечує верховенство закону у суспільстві. Програма містила широке коло соціальних проблем захисту трудящих та збереження і відновлення зруйнованих господарсько-економічних зв'язків з республіками колишнього СРСР і країнами Східної Європи [7, с.69–75].

СПУ заснувала власні друковані органи: теоретичний і політичний журнал «Вибір» і тижневу газету «Товариш». Але в керівних органах партії виникли тактично протилежні течії (ортодоксальних комуністів та прибічників соціал-демократизму), що приводило до палких дискусій та різних позицій у роботі партійних організацій. У подальшому з лав СПУ вийшли члени керівних партійних структур Й.Вінський, І.Чиж, О.Божко, В.Кізіма, Н.Вітренко, В.Марченко та інші. Помітна кількість соціалістів-партійців повернулася до лав КПУ, яка була відроджена у жовтні 1993 р., а інші колишні керівники створили нові партії. На IV з'їзді СПУ (квітень 1994 р.) було відхилено пропозицію про злиття з КПУ і прийнято рішення

про продовження власного шляху —«шляху лівоцентристської партії» [6, с.491–496].

У січні 1992 р. на Установчій конференції у м. Херсоні була створена Селянська партія України (СелПУ), яка в березні ц.р. була зареєстрована Мін'юстом України. Головою партії обрано Сергія Довганя, директора радгоспу «Космос» Бериславського району Херсонської області. Початкова чисельність партії – понад 100 тисяч членів (17 обласних і понад 350 районних організацій) [5, с.25; 6, с.472–473].

Головною програмною метою СелПУ є розбудова агропромислового комплексу на основі різних форм господарювання за збереження життєздатності важливих галузей економіки шляхом поетапного входження в ринкові стосунки та міжнародні економічні зв'язки. Партія проголосила побудову суспільства соціальної справедливості. СелПУ виступила прибічником зміцнення української демократичної держави, консолідації та духовного відродження українського суспільства, побудови інститутів громадянського суспільства. Водночас, підтримуючи в програмі розвиток орендних і фермерських господарств з надання їм землі у тривале чи безстрокове користування з правом передачі в спадщину, не надається права купівлі і продажу землі [4, с.56; 6, с.473; 2, с.150–151].

Виникнення і утвердження в політичному процесі лівої партії серед українського селянства не могло не турбувати правлячу еліту країни. СелПУ досить швидко створила власні організаційні структури в більшості регіонів, завоювала помітне місце в Верховній Раді України та багатьох обласних органах самоврядування. Владі вкрай стала потрібна альтернативна політична структура в сільській місцевості. В грудні 1996 р. владними зусиллями була створена і затверджена Мінюстом Аграрна партія України (пізніше одержала назву Народна партія) на чолі з віце-прем'єром уряду Михайлом Зубцем [6, с.267]. Нова політична партія українських аграріїв, спираючись на владний ресурс, помітно погіснила діяльність СелПУ, яка почала шукати політичного альянсу зі СПУ та відродженою КПУ.

У жовтні 1993 р. Мін'юст України зареєстрував Комуністичну партію України (КПУ) на основі відміни незаконної заборони цієї партії 30 серпня 1991 р. Верховною Радою. Юридичному відродженню КПУ сприяла попередня інтенсивна організаційно-полі-

тична робота: утворення територіальних організацій, проведення Всеукраїнської конференції комуністів (березень 1993 р.), проведення I з'їзду Компартії (червень 1993 р.), прийняття статуту і програми партії, утворення офіційного друкованого органу газета «Комуніст» та науково-теоретичного журналу «Комуніст України». Центром відродження КПУ стала Донецька область, де пройшла Всеукраїнська конференція і I з'їзд партії. Першим секретарем ЦК КПУ було обрано Петра Симоненка. Вже на момент реєстрації партія налічувала 120 тисяч членів, яку підтримувало 30 % населення республіки. Ця підтримка пояснювалася не стільки ностальгією за минуле, скільки тяжким соціально-економічним станом більшості українського населення. Склад партії формувався за рахунок перереєстрації колишніх партійців, а також повернення в лави комуністів членів СПУ і СелПУ [4, с.43–45; 6, с.226–228].

У програмі КПУ затверджувався державний суверенітет України як самостійної і демократичної держави, в якій верховенство влади належить народу і здійснюється верховенство закону і демократичне рівноправ'я всіх громадян, незалежно від національного та релігійного походження. Програма визначала вихід зі скрутної соціально-економічної кризи шляхом припинення обвальної приватизації, відродження керівної ролі держави в базових галузях – енергетиці, вугільній промисловості, металургії, пріоритету розвитку сільського господарства і всього агропромислового комплексу, підтримуючи існування різних форм захисту трудящих і достойного життєвого рівня для всього народу [4, с.45–47; 7, с.53–55].

У липні 1996 р. Мінюст України зареєстрував ще одну ліву партійну структуру – Прогресивну соціалістичну партію України (ПСПУ), головою якої стала Наталія Михайлівна Вітренко, народний депутат України і член керівництва СПУ. Партія виникла внаслідок розколу в керівництві та лавях Соціалістичної партії. Основні програмні положення нової партії в сфері економіки будувалися на поверненні до соціалістичних форм господарювання, входження до єдиного економічного простору з Росією, Білоруссю та Казахстаном шляхом розриву відносин з Міжнародним валютним фондом. Програма обстоювала позаблоковий статус України, федеративний устрій країни, автономію Закарпаття і Галичини, введення подвійного громадянства, надання державного статусу російській мові [6, с.459].

Політичний вплив ПСПУ посилювався тим, що вона мала не тільки присутність у депутатському корпусі Верховної Ради України, а й сформувала власну парламентську фракцію.

В умовах жорсткої соціально-економічної кризи початку 90-х років виникали і намагалися діяти в політичному процесі країни інші дрібні організації та структури лівого напрямку: Союз комуністів України, Студентська профспілка «Пряма Дія», Революційна комуністична молодь, Троцькістська група «Робітничий спротив», Комуністична Робітничка Партія України та інші [4, с.33–43]. Політичний вплив дрібних лівих організацій був мізерним в українському суспільстві, а їх існування вимірялося незначними тимчасовими термінами.

Політична вага кожної політичної партії вимірюється впливом на електорат в умовах загальнонаціональних парламентських або президентських виборів. А ці умови впливу безпосередньо залежать від конкретного соціально-економічного та внутрішньополітичного стану в країні. Як свідчить політична практика перших років державної незалежності України, жорстка соціально-економічна криза і нездатність нової влади подолати кризові проблеми сприяли зростанню авторитету та впливу партій лівого спрямування серед українського суспільства.

Перші парламентські вибори часів незалежності відбулися у березні – квітні 1994 р., на яких було обрано за результатами двох турів – 336 депутатів: 170 позапартійних і 166 представників 12 партій. Основну кількість депутатів-партійців становили представники лівих політичних партій: КПУ – 84 депутати, СПУ – 14 депутатів, СелПУ – 18 депутатів, або близько 70 відсотків [2, с.147–149, 150]. Парламентські довибори восени 1994 р. поповнили депутатський корпус представників лівих партій ще на 11 осіб (7 – комуністів, 1 – соціаліст і 3 члени СелПУ). Таким чином, представники лівих партій становили близько третини кількості депутатів Верховної Ради України [8, с.39].

Парламентські вибори 1998 р. проводилися за змішаною виборчою системою, коли половина депутатського корпусу обиралася за партійними списками (225 мандатів), а друга половина – 225 місць – на одномандатних округах. У передвиборчій парламентській кампанії 1998 р. в стані лівих партій виникли окремі організаційні зміни. Компартія, як і в попередні часи, виступала са-

мостійно, визначивши свій список кандидатів у багатопартійному окрузі, а також кандидатів-одномандатників. Соціалісти створили разом зі СелПУ єдиний блок. Самостійно йшли на вибори прогресивні соціалісти, які ще нещодавно були в лавах СПУ.

Різке загострення соціально-економічного становища українського суспільства на тлі світової фінансово-економічної кризи суттєво повернуло симпатії електорату до лівих партій, які в своїх програмах виступали за соціальну справедливість і соціальний захист трудящих.

Результати виборів певною мірою віддзеркалили настрої українських виборців, які схилилися на бік представників лівих партій. Компартія України одержала 123 депутатських мандатів (84 – у багатомандатному окрузі і 39 – в одномандатних округах; блок СПУ і СелПУ завоював 35 депутатських місць (29 і 6 мандатів); ПСПУ – 17 мандатів. Таким чином, у складі українського парламенту 1998 р. 175 депутатських місць належало представникам лівих партій, або 38 відсотків [9, с.106–107].

Вагома присутність лівих у парламенті не вилилася у спільну діяльність щодо розв'язання пекучих соціально-економічних проблем української дійсності. Лідери лівих парламентських фракцій не тільки не змогли досягти компромісного порозуміння між собою, але нічого не зробили для створення альянсу з представниками лівоцентристських і деяких центристських партій, здатних позитивно вирішувати окремі соціальні питання. Серед таких потенціальних союзників могли бути соціал-демократи, Громадянський конгрес та Трудовий конгрес України, Партія праці та інш. Як показала подальша політична практика, парламентські вибори 1998 р. виявилися найбільше результативними для партій лівого спрямування. І хоча соціально-економічний стан українського суспільства неухильно погіршувався, помітна частина українських виборців, колишніх прибічників лівих партій, переживали розчарування практичною недієздатністю лівих парламентських фракцій, які загрузнули у міжпартійних чварах та розборках.

Розчарування певної частини українських виборців у діяльності лівих парламентських фракцій у Верховній Раді позначилося на результатах парламентських виборів 2002 р. Дві ліві партії – СелПУ і ПСПУ – не потрапили до вищого законодавчого органу країни.

Помітно зменшили свою присутність у депутатському корпусі комуністи і соціалісти. За підсумками виборів КПУ одержала 59 мандатів народних депутатів у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі та 6 – в одномандатних округах, а першим заступником Голови парламенту було обрано однопартійця Адама Мартинюка. СПУ одержала 20 мандатів у багатомандатному окрузі і створила окрему парламентську фракцію [6, с.334, 459]. Таким чином, кількість представників лівих партій у Верховній Раді України скоротилася до 85 депутатів, що на 90 депутатських місць менше, ніж у попередньому складі.

Подальші внутрішньополітичні виборчі кампанії неухильно скорочували присутність лівих партій у Верховній Раді та органах місцевого самоврядування. Після позачергових парламентських виборів 2007 р. звання народних депутатів втратили представники СПУ, а на виборах 2012 р. лише комуністи здобули 32 депутатські мандати [10].

Варто, хоча б коротко, визначити причини такого зниження політичного впливу лівих партій на електорат українського суспільства. Тут у наявності відверті протиріччя. З одного боку, Україна часів незалежності постійно перебуває в стані гострої соціально-економічної кризи, коли від 25 до 40 відсотків населення знаходиться за межею бідності, а масове безробіття випхнуло за межі країни близько 6 мільйонів працездатних громадян. З другого боку, лише політичні програми лівих партій містять реальні заходи боротьби зі зuboжінням і за покращення добробуту трудящих. Можна констатувати, що причиною зниження впливу лівих на населення є відсутність консолідованих дій і одержання будь-яких позитивних результатів у боротьбі за права простого народу. Це, очевидно, єдина об'єктивна причина.

Але в реальному зниженні політичного рейтингу лівих партій наявною є низка суб'єктивних факторів, які для кожної партії мали власні окремі негативні наслідки. Так, прогресивні соціалісти втратили довіру виборців не стільки через свої радикальні гасла та непримиренну ідеологічну боротьбу проти керівництва інших лівих партій, скільки за фінансове заступництво з боку олігархічних кланів, на користь яких вони розгорнули політико-пропагандистську діяльність [11, с.240]. Селянська партія України, не витримавши конкуренції з провладною Аграрною партією (нині – Народна

Партія), різко скоротилася за рахунок переходу більшості її членів до лав КПУ і СПУ, хоча самоліквідування цієї партії не відбулося [6, с.474–475]. Втрату СПУ власного ідейно-політичного впливу в українському внутрішньополітичному процесі багато хто з авторів пов'язує з численними конфліктами серед партійного керівництва та розколами, які стали наслідками цих конфліктів. Але таке трактування не зовсім об'єктивне. Основна втрата авторитету соціалістів серед прибічників містилася у приєднанні керівництва СПУ до політичних сил «помаранчевої революції», стратегічні і політичні цілі яких абсолютно не відповідали програмним положенням соціалістів. Партія зазнала масового виходу рядових членів зі своїх лав, втрату парламентської участі та виключення зі складу Соцінтерну (липень 2011 р.) [6, с.238–239]. Не минули внутрішньополітичні конфлікти у керівництва КПУ, а виключення з лав партії і фракції лідера кримських комуністів Л. Грача та його соратників значно послабили позиції партії в автономії [6, с.238–239].

В умовах нової широкомасштабної внутрішньої кризи в Україні (друга половина 2013–2014 рр.), яка призвела до повалення режиму Президента Януковича та ще більшого поділу українського суспільства за національно-етнічним, соціально-політичним та релігійним станом, ліві партії, крім КПУ, нездатні виявити власну політичну позицію і впливовість на широкі верстви населення. Державний переворот здійснювався націонал-радикальними силами, які одержали всебічну політичну, фінансову та інформаційну підтримку з боку владних структур США і країн ЄС. Нова політична тимчасова влада розгорнула репресивні дії проти Компартії України: погроми офіційних приміщень та офісів, руйнування пам'ятників, персональне переслідування активістів, вигнання фракції КПУ з засідання Верховної Ради, що виявилось брутальним порушенням Конституції України та елементарних норм демократії та європейських цінностей [Див.: 12; 13; 14; 15].

У травні 2014 р. в.о. президента України О. Турчинов, спираючись на настрої право радикальної більшості парламенту, дав завдання керівникам Мін'юсту і СБУ підготувати матеріали для заборони КПУ. Парадокс цієї ситуації полягав у тому, що комуністи не проводили ніяких заходів (таємних зборів, прийняття документів і т.ін.) для повалення державного устрою. Усі обвинувачення фор-

мулювалися на критичних виступах депутатів у парламенті та публікаціях у ЗМІ, що не забороняється Конституцією України й використовується всіма політичними суб'єктами, в тому числі вчорашніми правими опозиціонерами, які сьогодні опинилися у владі. Добре відомо, що сучасна КПУ не є впливовим політичним конкурентом у внутрішньополітичних процесах, адже її найбільший електорат традиційно був у Криму, який тепер став частиною Російської Федерації, та у Донбасі, де триває громадянська війна і проведення в цьому регіоні будь-яких виборів дуже проблематичне. Тому владна кампанія про заборону КПУ має відверто ідейно-політичне спрямування і, як зазначають численні вітчизняні та зарубіжні аналітики, суперечить українській Конституції та європейким цінностям демократичного плюралізму. Деякі політологи справедливо прогнозують суттєве погіршення міждержавних відносин України з Китаєм, В'єтнамом, Кубою та іншими країнами Азії і Латинської Америки, а рішення українських суддів, винесене під тиском влади, про заборону КПУ буде оскаржене на міжнародному рівні, що негативно позначиться на іміджі країни [16; 17; 18].

Можна дійти коротких висновків, що перші роки державної незалежності надали сприятливі умови для створення консолідованої лівої опозиції, яка мала мати вагому підтримку населення. Але цієї консолідації лівих партій не відбулося. Неузгодженість дій, у тому числі лівих парламентських фракцій, амбітність лідерів партій, внутрішньопартійні конфлікти і розколи звели до нуля ці можливості. Після 1998 р. частка лівих партій у політичному процесі країни неухильно скорочувалася, перетворивши окремі ліві партійні структури в політичних маргіналів.

---

1. Див.: Політичний режим і народовладдя в Україні: політологічний аналіз. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011.

2. Див.: Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку: [навч. посібник для студентів вищих закладів освіти; за ред. Ф. М. Рудича]. – К.: Парламентське вид-во, 2002. – С.141–158;

3. Кармазіна М. Етапи розвитку багатопартійності в Україні (кінець 1988–2011 рр.) / М. Кармазіна // Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку: матеріали міжнародної наук.-практ. конф. – К., 2012.

4. Див.: Політичні партії України. – К.: Кобза, 1996. – С.49.
5. Яблонський В. Сучасні політичні партії України / В. Яблонський. – К., 1996. – С.22.
6. Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х–початок 2012 рр.) / [за ред. М. Кармазіної]. – К.: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012.
7. Див.: Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.) – (керівник проекту – М. С. Кармазіна) – К.: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011.
8. Верховна Рада України: парадигми і парадокси. – К.: Українська перспектива, 1995.
9. Вибори – 98 (підсумки, аспекти структурування українського суспільства і парламенту). – К.: ІПІЕНД, 1998.
10. Сегодня.– 2012. – 12 ноября.
11. Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. – К.: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2012.
12. Див.: Толочко П. А дальше – народное восстание Юго-Востока / П. Толочко // 2000. – 2014. – 18 апреля.
13. Крючков Г. О некоторых уроках украинской трагедии / Г. Крючков // 2000. – 2014. – 25 апреля.
14. Галкин Д. В стране невыученных уроков / Д. Галкин // 2000. – 2014. – 8 мая.
15. Попов А. Рада начала европейский этап своей истории. Фракция КПУ изгнана из зала / А. Попов // 2000. – 2014. – 8 мая.
16. Див.: Яницкий В. Запрет КПУ европейские стандарты не приблизит / В. Яницкий // 2000. – 2014. – 27 июня.
17. Див.: Лозуцько С. Інтерв'ю з П.Симоненком / С. Лозуцько // 2000. – 2014. – 11 липня.
18. Див.: Лозуцько С. Минюст поставил под сомнение нормы украинской Конституции / С. Лозуцько // 2000. – 2014. – 18 июля.